

Ratko Vučetić

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

3. 10. 2011.

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Urbanistika u opusu Anđele Horvat

Ključne riječi: Anđela Horvat, gradovi kontinentalne Hrvatske, morfološka analiza, pravilnici za očuvanje starina
Keywords: Anđela Horvat, towns of inland Croatia, morphological analysis, Books of Regulations for the preservation of antiquities

U djelu Anđele Horvat zaseban i važan dio njezina opusa čine istraživanja urbanistike i arhitekture gradova kontinentalne Hrvatske. Uz velik broj enciklopedijskih natuknica prostornom razvoju gradova posvećen je i niz tematskih članaka objavljenih u časopisima i monografijama u razdoblju od 1950-ih pa do 1980-ih godina. Pišući o gradovima kontinentalne Hrvatske od Čakovca do Iloka, A. Horvat postavila je temeljne odrednice u istraživanju njihovih prostornih struktura u poslijeratnom periodu, unoseći urbanistiku u područje istraživanja povijesti umjetnosti.

Namjera je ovim prilogom odrediti doprinos Anđele Horvat razvoju urbanistike, prikazati osnovna metodološka polazišta i današnje značenje postavljenih teza u proučavanju gradova kontinentalne Hrvatske.

Važan dio opusa Anđele Horvat čine istraživanja arhitekture i razvoja gradova kontinentalne Hrvatske. Urbanističkim temama posvećen je velik broj tekstova pisanih u razdoblju od 1950-ih do 1980-ih godina, uglavnom nastalih u okviru njezina djelovanja u konzervatorskoj službi.¹ U radovima posvećenim toj tematici Anđela Horvat postavila je temelje istraživanja i spomeničke zaštite gradova kontinentalne Hrvatske u poslijeratnom periodu.

Interes za proučavanje povijesti i razvoja gradova javlja se u Europi u 19. stoljeću. Prvi istraživači bavili su se gradom sa stanovišta pravne povijesti. Na temelju tih istraživanja proizašle su i prve pravno-povijesne definicije gradova, ne vodeći previše računa o gradu kao prostornom sustavu. Nakon početne pravno-povijesne faze u istraživanju gradova, u drugoj polovici 19. stoljeća, kao posljedica industrijalizacije i naglog širenja gradova, javlja se urbanizam, nova disciplina koja se bavi prostorom grada. Urbanisti kasnog 19. i početka 20. stoljeća bili su i prvi istraživači morfološke strukture naselja. U povijesnom oblikovanju gradova tražila se podloga za rješavanje suvremenih urbanističkih problema. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Njemačkoj

i Austriji nastao je niz rasprava o povijesti i oblikovanju grada. Polazeći od fizičke analize grada i povijesnih elemenata koji su utjecali na njegovo oblikovanje, istraživanja se usmjeravaju na zakonitosti nastanka i razvoja ulične mreže, izgrađenost gradskog prostora u odnosu na parcelaciju, položaj zgrada posebne namjene itd. U okviru »njemačke morfološke škole« grad postaje predmet interesa povijesti umjetnosti, što se odrazilo i u srednjoeuropskom prostoru. Uvođenjem pojma prostora kao osnovnog elementa analize arhitektonskog stvaralaštva stvorena je mogućnost da se uspostave veze od oblikovanja prostora jednog objekta do prostora što ga oblikuje više objekata, a to omogućava da se pojam umjetničkog djela proširi i na grad.²

Povijest istraživanja gradskih naselja u Hrvatskoj u osnovi je slijedila europske modele. Do Drugog svjetskog rata prevladavali su pravno-povijesni prikazi, a nakon rata pojavljuju se i prostorna istraživanja gradova. Interes za istraživanje prostornih struktura gradova potaknut je ratnim razaranja i potrebom za obnovom, zahtjevima industrijalizacije, građevinskom ekspanzijom i širenjem gradskih područja.

Povijest razvoja naselja kao znanstvena disciplina i područje interesa i istraživanja povijesti umjetnosti započeli su u okviru Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Prva istraživanja provedena su u Istri, na području Poreča i njegove okolice, u razdoblju od 1949. do 1951. godine.³ Za razliku od priobalnog pojasa, znanstvena istraživanja gradova na području kontinentalne Hrvatske dugo vremena bila su zanemarena a interes za povijesne urbane cjeline iskazivao se tek kroz djelovanje službe za zaštitu spomenika. Sa stanovišta historiografije, teoretska podloga, uz određenje metodoloških odrednica za istraživanje srednjovjekovnih gradova, iznesena je u radu Nade Klaić, *Prilog postanku slavonskih varoši*, objavljenom 1955. godine.⁴ U takvim okolnostima, tijekom 50-ih godina, kada se formira odnos prema povijesnim urbanim sredinama, Anđela Horvat u »Bulletinu Instituta za likovne umjetnosti JAZU« objavljuje svoj prvi tekst posvećen jednom gradu, *Planska osnova grada otkriva srednjovjekovnu Požegu*.⁵ Upravo članci objavljeni u Akademijinu »Bulletinu«, ujednačenim pristupom, strukturom i metodološkim odrednicama čine tematsku cjelinu posvećenu istraživanju gradova. Niz radova Anđele Horvat objavila je i u drugim publikacijama, ponekad prenoseći već objavljene tekstove, ili dopunjujući ranija istraživanja, a posebno valja istaknuti brojne enciklopedijske natuknice, kao i sudjelovanje u izradi pravilnika za čuvanje starina, koji su obuhvaćali i »čitave urbanističke cjeline koje imaju umjetničko ili historijsko značenje«. Nakon Požege u »Bulletinu« su redom objavljeni članci: *Ilok-ili-ne znamo što imamo*,⁶ *O urbanističkoj jezgri Virovitice*,⁷ *O Bjelovaru-gradu ortogonalnog sistema*,⁸ *Osvrt na urbanizam Koprivnice*,⁹ *O arhitekturi centralnog trga u Karlovcu*,¹⁰ *Osvrt na urbanističku koncepciju jezgre Križevaca*.¹¹ Upravo navedeni gradovi čine okosnicu urbaniteta međurječja Save i Drave u razdoblju od srednjeg vijeka do 18. stoljeća. Među njima nedostaju Zagreb, Varaždin i Osijek, gradovi kojima se bavilo niz istraživača, zbog čega i nisu dio istraživačkog opusa A. Horvat, no i ti su gradovi obrađeni u enciklopedijskim člancima. Već iz naslova pojedinih članaka jasno se vidi tematski okvir, ili, kako autorica često navodi, »urbanistička kompozicija«, kao osnovno polazište istraživanja, pri čemu je gradski trg određen glavnim »kompozicionim elementom u arhitekturi grada«.¹²

Struktura tekstova i metodološke odrednice

Uvodni dio pojedinog članka temeljen je na prvom dojmu, vizualnom doživljaju položaja. Naglašava se slikovitost uz opis geografskog smještaja. U primjeru Požege opisuju se položaj u kutu kotline, opasane barijerom šumovitih planina i vinorodnih meko modeliranih brežuljaka,¹³ karakteristična slika Iloka, na terasi, na desnoj obali Dunava, djelomično utisnutog među obronke Fruške gore,¹⁴ ravničarski položaj Virovitice¹⁵ i Koprivnice,¹⁶ smještaj Bjelovara na platou, na pretežno ravnom podgorju Bilogore.¹⁷ S obzi-

rom na položaj i geografske karakteristike određuje se i prema planu grada, uočavajući longitudinalnost u primjerima Iloka i Križevaca, ili očekujući pravilnost ravnih poteza u gradovima smještenim u ravnici (Koprivnica, Virovitica). Uočene nepravilnosti u urbanoj strukturi tumači dugim trajanjem i spontanom nastankom, za razliku od Karlovca, primjera renesansnog urbanizma »idealnog grada«, ili Bjelovara, čiju pravilnu ortogonalnu strukturu objašnjava povijesnim okolnostima i kasnim nastankom planirane strukture, nastale odjednom u duhu prosvijećenog apsolutizma.

Plan grada određen je prema vizualnom dojmu i osnovnim elementima prostorne strukture. U prvom redu to se odnosi na položaj trga i uličnu mrežu, ali i na prostorne dominante. U požeškom primjeru analitičkim pristupom određuje prometnicu koja se proširila u trokutasti trg osnovnim elementom prostorne artikulacije, da bi se od te »arterije« odvojile »radijalne krivudave ulice«, u obliku potkove. Odlučujući element u postanku Požege vidi u postojanju srednjovjekovnog castruma.¹⁸ Utjecaj komunikacija na nastanak grada uočen je i u Križevcima, gradu longitudinalne strukture sa sustavom paralelnih ulica, od kojih ona središnja ima ulogu trga.¹⁹ Utvrđena, izdužena citadela Iloka prepoznata je kao sjedište feudalaca, ali i kao grad s građanima, no zbog nepostojanja trga i ulica ostavlja dojam amorfnosti, naglašen nedostatkom »arhitektonskog inventara«, stoga upućuje na potrebu za arheološkim istraživanjima srednjovjekovnog urbanizma Iloka.²⁰ Podređenost gradskog trga ili trgova uočena je u Virovitici, gdje je dvorac, zajedno s dvama trgovima formiranima pred dvorskim pročeljem, označen dominantom naselja, od koje se odvajaju »prometne žile u svim smjerovima«.²¹ U Karlovcu²² i Bjelovaru²³ pravilan oblik i središnji položaj trga određeni su planiranom strukturom, dok je razvoj Koprivnice usmjeren podizanjem tvrđave.²⁴

Određujući osnovne elemente oblikovanja grada, prepoznate u urbanoj strukturi, A. Horvat, oslanjajući se na arheološke nalaze i povijesne izvore, nastoji utvrditi povijesni slijed događaja koji su utjecali na prostorni razvoj grada.

Začetke naseljenosti, vezane uz povoljan prirodni položaj, A. Horvat zamjećuje u prapovijesnim dobima, no veća pozornost pridaje se antičkom razdoblju. Incerum, rimsko naselje na području Požege, zbog nedostatka arheoloških nalaza ubicira u obližnji Treštanovac,²⁵ pogranična utvrda Cuccium prethodila je nastanku srednjovjekovnog Iloka,²⁶ dok na području Virovitice, Križevaca i Bjelovara utvrđuje postojanje rimskog puta. Kontinuitet između antike i srednjeg vijeka dovodi u pitanje, konstatirajući kako u »Panoniji gradovi odnosno trgovišta u srednjem vijeku nastaju većinom na ruševinama antiknih gradova ili u njihovoj blizini«, dok su doseljeni Slaveni, orijentirani na poljoprivrednu proizvodnju, tek postupno prihvaćali urbani način života.²⁷

Razdoblje srednjeg vijeka A. Horvat pretežno interpretira na osnovi objavljenih povijesnih podataka i analize posto-

ječeg stanja. Povijesne izvore za razdoblje srednjeg vijeka autorica donosi kronološki, nižući podatke uz njihovu prostornu interpretaciju, tj., kako sama navodi, »historijska vrela ostavila su vijesti na temelju kojih imamo uvid u urbanistički ambijent«.²⁸ Uobičajeni model je iznošenje vremena kada se naselje prvi puta spominje, dodjela privilegija, vlasnički odnosi, prvo spominjanje pojedinih zgrada, prije svega utvrda, zidina i sakralne arhitekture, na osnovi čega se nastoji odrediti prema ulozi i značaju naselja. Osmanska osvajanja prikazana su sažeto, bez posebno izraženog negativnog stava, uz osvrt na preostalu arhitekturu razdoblja turske vladavine te naglašavanje značaja jedinog grada, naročito upravnih funkcija. Tumačenja 18. stoljeća zasnovana su na dostupnosti i zastupljenosti većeg broja povijesnih izvora te sačuvanosti građevinskih slojeva, stoga se u građevinskoj djelatnosti 18. stoljeća uočava i presudna uloga u nastanku slike grada. Prestanak turske opasnosti tumači se kao razdoblje obnove, funkcionalne i građevinske transformacije, uz navođenje čitavog niza novih elemenata prostorne strukture i statističkih podataka.²⁹ Devetnaestom i dvadesetom stoljeću posvećeno je malo prostora, pretežno uz nabranje negativnih primjera odnosa prema povijesnim strukturama ili beznačajnosti tada nastalih građevina. Takav odnos prema arhitekturi 19. i 20. st. zasnovan je na stavu da su povijesne jezgre formirane u ranijim razdobljima.

Članci objavljeni u »Bulletinu JAZU« opremljeni su likovnim priložima, uz navođenje relevantne literature. Temeljna literatura, tj. osnovni povijesni podaci izneseni su prema djelima značajnih kroničara i povjesničara pojedinih gradova: J. Kempfa za Požegu, O. M. Barbarića i J. Benešića za Ilok, R. Horvata za Viroviticu i Koprivnicu, L. Brozovića za Koprivnicu, R. Strohala za Karlovac, K. Vidačića za Križevce.³⁰ Djela navedenih autora i danas se smatraju temeljnim povijesnim radovima o pojedinim gradovima, objavljena su uglavnom na prelasku 19. u 20. stoljeće ili početkom 20. stoljeća pa i u međuratnom razdoblju i primjeri su rane faze, tj. inicijalnih istraživanja urbane povijesti. Povijest crkve i građevinski razvoj interpretirani su donošenjem podataka iz kanonskih vizitacija ili spomenica pojedinih župa te djela J. Butorca *Popis župa zagrebačke biskupije od g. 1334.*, Zagreb, 1944. Opisi arheoloških lokaliteta i nalaza navođeni su prema djelu J. Brunšmida, *Kameni spomenici*, »Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva«, XII, 1912., kao i prema temeljnom radu J. Klemenca i B. Sarie, *Archaeologische Karte von Jugoslawien*, Beograd-Zagreb, 1936., uz dopune prema recentnoj arheološkoj literaturi. Pišući o arhitekturi utvrda, A. Horvat služi se temeljnim djelima Gj. Szaba, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1920. i E. Laszowskog, *Hrvatske povijesne građevine*, Zagreb, 1902. U vrijeme nastanka ranih radova A. Horvat, 1950-ih godina, očigledan je nedostatak tekstova posvećenih istraživanjima arhitekture,

a slična situacija bila je i s istraživanjem gradova. Tek se u nekim komparativnim primjerima navodi literatura posvećena prostornom razvoju gradova u Austriji i Čehoslovačkoj.

Likovni prilozi uz članke sastoje se od fotografskih prikaza pojedinih spomenika, zračnih fotografija i priloženih planova. U tekstualnom djelu planovi su tek sumarno objašnjeni, bez analitičkog pristupa, koji bi upućivao na pojedina prostorno povijesna razdoblja u razvoju grada. Donekle iznenađuje nekorištenje katastarskih planova 19. stoljeća, prvorazrednog izvora za proučavanje urbane strukture, koji se u srednjoeuropskim istraživanjima koriste već u međuratnom razdoblju.³¹ Posebno je zanimljiv rukom crtan plan Požege (»današnja planska osnova jezgre grada«) koji je izradio Vladimir Horvat.³² Na crtežu je shematski naznačena struktura grada s točno ucrtanim i označenim ulicama i ključnim spomenicima, bez parcelacije i ucrtanih kuća. Takav način vizualiziranja precizira prostorne odnose i pridonosi razumijevanju uz donošenje osnovnih podataka o strukturi grada, pa je šteta da takav način prikazivanja grada nije češće korišten.

Anđela Horvat grad najčešće određuje terminom *varoš*, a ponekad koristi i latinske termine *civitas* i *oppidum*, no bez teoretskog pojašnjenja termina. Pojam *varoši* u literaturu uvodi N. Klaić,³³ obrazlažući latinsku terminologiju i predlaže upotrebu sveobuhvatnog pojma *varoši*, no tek će kasniji autori J. Adamček³⁴ i N. Budak³⁵ precizirati tipologiju naselja i terminologiju koja se danas smatra relevantnom, utemeljenu na latinskim terminima *civitas* – grad i *oppidum* – trgovište, kako se gradska naselja označavaju u povijesnim izvorima, ali ne i uvijek dosljedno. Grad se tretira kao cjelina, pri čemu se uvodi pojam ambijenta, uz naglašeno djelovanje »skupnosti kuća«.³⁶ Razvoj gradova naznačen je u dugom trajanju, utvrđujući slojevitost naseljavanja, ali i nepostojanje neprekidnog kontinuiteta. Određujući stilska razdoblja, nepravilnosti navodi kao element za određivanje starosti grada, tj. dugog i spontanog razvoja, naglašavajući slikovitosti i »urbanističke fineze« u detaljima.³⁷

Metodologija istraživanja u radovima A. Horvat utemeljena je na načelima morfološke analize, zasnovane na integralnom i interdisciplinarnom pristupu. Plan grada, tj. fizička struktura, tretira se kao povijesni izvor, dok oblikovanje ima naglašene estetske vrijednosti. Kritičari morfološke analize predbacivali su nedostatak znanstvenog pristupa, odnosno »impresionistički« dojam, no morfološki pristup i danas se smatra temeljnom metodom u istraživanju prostora grada.³⁸ Posljednjih desetljeća, kada se u urbanističke planove vraćaju pojmovi ulice i trga, tj. ambijenta, i barem načelno se odustaje od »tehnicističkog«, mehaničkog pristupa kojim se priznaje potpuna autonomija arhitekture u odnosu na grad, polazišta urbane obnove utemeljena su upravo na revitalizaciji morfološke analize

i istraživanju povijesne urbane forme kao osnovnog operativnog polazišta za planiranje budućeg razvoja, tj. teoretske podloge planiranja.³⁹

O pravilnicima za očuvanje starina

Djelovanje A. Horvat u konzervatorskoj službi i rad na izradi »Pravilnika« utjecali su i na njezino istraživanje gradova.⁴⁰ U dva navrata osvrće se na zaštitu starih gradova na području Hrvatske. U tekstu *O pravilnicima za očuvanje starina većih mjesta u NR Hrvatskoj*⁴¹ objašnjava važnost sadržaja »Pravilnika«, dok se u drugom tekstu, *Zaštita starih aglomeracija u SR Hrvatskoj*,⁴² iznosi sažetak dotadašnjeg rada na zaštiti gradova. Navodeći faze u sustavu zaštite, prvo razdoblje nakon oslobođenja određuje evidentiranjem spomenika, drugo razdoblje prikupljanjem građe u svrhu registriranja urbanističkih aglomeracija sa svojstvom spomenika i treće razdoblje zasnovano na »analizi pojedinih urbanističkih cjelina u svrhu revitalizacije i što ispravnijeg čuvanja«.⁴³

Objašnjavajući nastanak »Pravilnika« autorica navodi da su njima obuhvaćeni pojedini spomenici, ali i čitave »urbanističke cjeline koje imaju umjetničko ili historijsko značenje«.⁴⁴ Određujući aktere u sustavu donošenja odluka o prostoru, Narodne odbore, urbaniste i konzervatore, zamjećuje da su konzervatorski zavodi bili neispravno shvaćeni i krivo interpretirani. Konzervatorima se zamjeralo da kočje napredak i interes pojedinog mjesta, iako su se pozivali na ovlaštenja koja proizlaze iz Zakona o zaštiti spomenika. Nadalje određuje ulogu konzervatorskih zavoda u odnosu na Narodne odbore kao savjetodavnih, stručnih i naučnih organa, koji službu vrše na temelju zakona, dok »Pravilnici« služe kao baza za dogovor o pojedinim pitanjima, s ciljem da se pogreške svedu na minimum.

Valorizirajući »stara naselja« ističe se materijalna i estetska vrijednost te skladnost ambijenta aglomeracija koje su nastajale većinom anonimno. Uspoređujući naselje sa živim organizmom, »koje u izvjesnom momentu treba gledati kao pacijenta, kojem želimo poboljšati stanje pa kako se u pitanjima ljudskog zdravlja savjetujemo s liječnicima, tako se i u pitanju tkiva nekog naselja javlja potreba za konzultacije sa stručnjacima koji se bave takvim problemima«. »Pravilnici« ne sagledavaju spomenike izolirano, već se u obzir uzima i njihov međuodnos unutar cjeline, stoga su u »Pravilnike« uneseni i objekti koji »sami po sebi imaju manju vrijednost«, no njihovim nestankom nastaju problemi, jer logično postoje kao sastavni dio cjeline u svom ambijentu. Odnos prema prostoru tadašnje službe zaštite spomenika evidentan je i u unosu u »Pravilnike« ruševnih zgrada i praznih parcela. Takav postupak objašnjava se potrebom za dokumentiranjem zgrada koje mogu nestati, kao i stavom da novu izgradnju treba uskladiti s postojećim izgrađenim ambijentom.

Sagledavajući sustav zaštite urbanih cjelina s današnjeg stanovišta, a naročito nakon donošenja Venecijanske povelje 1964. godine, kojom je ustanovljeno da je pojam spomeničkog ambijenta jednako vrijedan povijesnom spomeniku, pri čemu povijesne ambijente treba tretirati posebno pažljivo želimo li sačuvati integritet njihovih funkcija, oblika i upotrebe, iskristalizirao se stav cilj kojega je bio obnova gradova na osnovi morfološke analize gradskog tkiva.⁴⁵ Očito je da današnja praksa zaostaje, kako za sustavom zaštite urbanih cjelina postavljenim u »Pravilnicima« (primjena u praksi i tada je bila upitna) tako i po gledanju na ambijentalne vrijednosti cjeline, pri čemu se učestalo pojedini spomenik tretira izvan konteksta, što otvara mogućnost devastacije cjelina urbanih struktura. Određujući odnos i položaj konzervatora i ovlasti koje proizlaze iz Zakona o zaštiti spomenika, često se zakonske odredbe krše u ime viših ciljeva – napretka – u kojem se konzervatori tretiraju kao konzervativni, oni koji ne dopuštaju ili kočje razvoj, pa vidimo da se u odnosu na 50-e godine 20. st. malo toga promijenilo. Štoviše situacija je vjerojatno danas i gora, s obzirom da ne postoje stručni forumi na kojima bi se otvorila mogućnost javne rasprave o aktualnim problemima.

Zaključak

Valorizirajući rad Anđele Horvat, treba naglasiti pionirsku ulogu u istraživanju gradova kontinentalne Hrvatske. Tek u kasnijim razdobljima pojavile su se studije zasnovane na metodološki novijim pristupima, no morfološke analize i nadalje su ostale temeljnom pretpostavkom u istraživanju urbanih struktura, stoga su i danas radovi A. Horvat o pojedinim gradovima osnovna literatura. Pitanje odnosa prema istraživanju, valorizaciji, obnovi i zaštiti urbanih struktura i danas je aktualan problem. Analitičkim pristupom, sagledavajući grad kao cjelinu, A. Horvat u gradskim ambijentima prepoznaje i vrijednosti male, anonimne arhitekture, zelenila – drvoreda i parkova, javne skulpture koja oblikuje prostor – fortifikacija..., tj. svih onih elemenata koji čine prostor grada, a čine se minornima i nevažnima.

Vrijeme u kojem djeluje A. Horvat razdoblje je obnove ratom razrušene zemlje i nagle industrijalizacije, kada su povijesne jezgre gradova dovedene u pitanje. Današnja situacija donekle je slična, nakon stradanja, rušenja i oštećenja gradskih jezgri u Domovinskom ratu, slijedio je građevinski pritisak na povijesne jezgre, čiji je opstanak danas ponovno u pitanju, bez jasno izraženog ili potisnutog stručnog stava, stoga se i danas uputno vratiti na polazišta postavljena u radovima Anđele Horvat. I završimo njezinim riječima: »Ima ljudi koji kulturni stepen neke zemlje – u vrijeme kada se velika pažnja posvećuje spomenicima – prosuđuju upravo i po načinu čuvanja spomenika, te kada vide pogrešne zahvate, dolaze do zaključka da naša zemlja nije u tom poslu dorasla«.⁴⁶

BILJEŠKE

- 1 A. Horvat u svojim tekstovima često upotrebljava termin urbanizam. Taj pojam odnosi se na znanstvenu disciplinu ustanovljenu u drugoj polovici 19. stoljeća, imenovanj po djelu ILDEFONSA CERDE, *Teoria General de la Urbanización*, objavljenom u Madridu 1867. godine. Danas se primjerenim smatra upotreba šireg termina urbanistika, kojim je obuhvaćen povijesni razvoj gradova i prije nastanka zasebne discipline.
- 2 MILAN PRELOG, Grad kao umjetničko djelo, u: »Život umjetnosti«, 22–23, Zagreb, 1975., 5–21.
- 3 NADA GRUJIĆ, O radu Odsjeka za povijest naselja i prostornu organizaciju Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, u: »Život umjetnosti«, 15–16, Zagreb, 1971., 222. Rezultati istraživanja objavljeni su u: M. PRELOG, *Poreč – grad i spomenici*, Beograd, 1957.
- 4 NADA KLAJČ, *Prilog postanku slavonskih varoši*, u: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, III, Zagreb, 1955.
- 5 Tekst je objavljen u »Bulletinu JAZU«, III, 7, Zagreb, 1955., 14–17. Podatak je naveden po članku BRANKA FUČIĆA, Razgovor s Đelom, u: »Peristil«, 29, Zagreb, 1986., 7. U tekstu *Bibliografija akademika dr. Anđele Horvat kronološkim redom od 1932. do 1985.*, BOŽENE ŠURINE, objavljenom u istom broju časopisa »Peristil«, 9–21, navode se i nešto prije objavljeni članci posvećeni Čakovcu, Sisku, Karlovcu i Novoj Gradiški, objavljeni u različitim publikacijama.
- 6 ANĐELA HORVAT, Ilok-ili-ne znamo što imamo, u: »Bulletin JAZU«, VI, 1, Zagreb, 1958., 15–21.
- 7 ANĐELA HORVAT, O urbanističkoj jezgri Virovitice, u: »Bulletin JAZU«, VI, 3, Zagreb, 1958., 161–168.
- 8 ANĐELA HORVAT, O Bjelovaru-gradu ortogonalnog sistema, u: »Bulletin JAZU«, VIII, 1, Zagreb, 1960., 12–21.
- 9 ANĐELA HORVAT, Osvrt na urbanizam Koprivnice, u: »Bulletin JAZU«, VIII, 2/3, Zagreb, 1960., 89–108.
- 10 ANĐELA HORVAT, O arhitekturi centralnog trga u Karlovcu, u: »Bulletin JAZU«, XI, 1/2, Zagreb, 1963., 75–86.
- 11 ANĐELA HORVAT, Osvrt na urbanističku koncepciju jezgre Križevaca, u: »Bulletin JAZU«, XXVI, 45/46, Zagreb, 1978., 110–125.
- 12 ANĐELA HORVAT (bilj. 7), 161.
- 13 ANĐELA HORVAT (bilj. 5), 14.
- 14 ANĐELA HORVAT (bilj. 6), 15.
- 15 ANĐELA HORVAT (bilj. 7), 161.
- 16 ANĐELA HORVAT (bilj. 9), 89.
- 17 ANĐELA HORVAT (bilj. 8), 12.
- 18 ANĐELA HORVAT (bilj. 5), 14.
- 19 ANĐELA HORVAT (bilj. 11), 110., 111.
- 20 ANĐELA HORVAT (bilj. 6.), 16., 21. I danas, nakon provedenih arheoloških istraživanja u Iloku, razilaze se mišljenja o funkciji citadele i položaju gradskog naselja. Nažalost arheološka istraživanja provedena su tek djelomično i nisu bila usmjerena na istraživanje urbane strukture. No rani planovi grada i povijesni izvori potvrđuju pretpostavku A. Horvat, tj. da utvrđena iločka citadela nije bila samo vlastelinska rezidencija, već i utvrđeno gradsko naselje. A. Horvat na primjeru Iloka naglašava značenje arheologije u istraživanju povijesnih gradova. Možemo tek konstatirati da je urbana arheologija i danas zanemarena disciplina u istraživanju gradova kontinentalne Hrvatske, uglavnom svedena na zaštitna istraživanja.
- 21 ANĐELA HORVAT (bilj. 7), 161., 167.
- 22 ANĐELA HORVAT (bilj. 10), 76.
- 23 ANĐELA HORVAT (bilj. 8), 13.
- 24 ANĐELA HORVAT (bilj. 9), 89.
- 25 ANĐELA HORVAT (bilj. 5), 14.
- 26 ANĐELA HORVAT (bilj. 6), 17.
- 27 ANĐELA HORVAT (bilj. 8), 15.
- 28 ANĐELA HORVAT (bilj. 9), 91.
- 29 Po statističkim podacima (broj kuća i stanovnika u 18. stoljeću) Koprivnicu i Križevce određuje kao značajne gradove, pri čemu se nameće usporedba sa Zagrebom, no bez preciznije interpretacije o strukturi stanovništva i prostoru na koji se odnose podaci 18. stoljeće.
- 30 Tekst o Križevcima zasnovan je na nadopuni rada V. Bedenka Križevci – razvoj grada, posebni otisak »Glasila Arhitektonskog fakulteta«, 3, Zagreb, 1975.
- 31 JELKA PIRKOVIĆ, *Morfološka analiza mest in njena »fiziognomija«*, u: *Zbornik za umetnostno zgodovino*, XXXI/XXXII, Ljubljana, 1996., 133.
- 32 Plan Požege objavljen je 1955., bez naznake autorstva (vidi bilj. 5.), a ponovljen je u članku Prilog vrednovanju urbanističkog plana jezgre Slavonske Požege, u: »Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske«, XXVI, 3, Zagreb, 1977., 10. U ovom članku prikaz je uvećan, a navodi se i autor crteža, Vladimir Horvat, Anđelin brat.
- 33 NADA KLAJČ (bilj. 4).
- 34 JOSIP ADAMČEK, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj*, Zagreb, 1980.
- 35 NEVEN BUDAK, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb–Koprivnica, 1994.
- 36 ANĐELA HORVAT (bilj. 6), 16.
- 37 ANĐELA HORVAT (bilj. 7), 162.
- 38 O nastanku i razvoju morfološke analize i njezinu značenju vidi: J. PIRKOVIĆ (bilj. 31).
- 39 Više vidi u: BREDA MIHELIĆ, *Urbanisti: konservatorji – sto let razhajanj in sodelovanja*, u: *Varstvo spomenikov*, 39, Ljubljana, 2001., 213–220. Svakodnevna praksa urbanističkog planiranja u Hrvatskoj suprotna je suvremenim intencijama, što je očigledno iz niza primjera, a ovdje spomenimo samo primjer Preradovićeve trga u Zagrebu.
- 40 ANĐELA HORVAT (bilj. 32). Osvrćući se na nastanak članka o Požezi (u bilj. 1 teksta objavljenog u »Vijestima muzealaca i konzervatora Hrvatske«), autorica navodi da je tekst nastao kao tumač Pravilnika o čuvanju starina u Slavonskoj Požezi, izrađenog s Anom Deanović 1948. g., u sklopu djelatnosti Konzervatorskog zavoda u Zagrebu.
- 41 ANĐELA HORVAT, *O pravilnicima za očuvanje starina većih mjesta u NR Hrvatskoj*, u: *Zbornik zaštite spomenika kulture*, Beograd, 1958., 93–98.
- 42 ANĐELA HORVAT, *Zaštita starih aglomeracija u SR Hrvatskoj, u: Zaštita spomenika kulture u gradovima*, Stalna konferencija gradova Jugoslavije, Beograd, 1967., 165–168.
- 43 ANĐELA HORVAT (bilj. 42), 165–167.
- 44 ANĐELA HORVAT (bilj. 41), 93.
- 45 Vidi u BREDA MIHELIĆ (bilj. 39).
- 46 ANĐELA HORVAT (bilj. 41), str. 95.

Ratko Vučetić
Urban Studies in the Writings of Anđela Horvat

The study of urbanism and architecture of towns of inland Croatia represents a distinct and important part of Anđela Horvat's writings. Besides numerous encyclopaedic entries, she dedicated a series of thematic papers to the problems of town planning, published in magazines and monographic studies from 1950s to 1980s. In discussing the towns of inland Croatia from Čakovec to Ilok, Anđela Horvat determined the basic guidelines for the study of their spatial organization in the period after the Second World War, thus introducing urban studies to the field of art history.

The purpose of the paper is to determine Anđela Horvat's contribution to the development of urban studies, as well as to analyse the basic methodological starting points and the importance of her theses in contemporary studies of the towns of inland Croatia.